

עוד בענין תולעים*

קראתי בענין רב את מאמרו של הרב מרדכי עמנואל. בין שאר דבריו החשובים הוא מבקר בחריפות (בעמ' 54) גופי כשרות שמבצעים בדיקה מדגמית כאשר כבר מתבצעת החלוקה לחנויות. ממבט ראשון נראה שהוא בוודאי צודק; אך במבט מעמיק יותר נראה שאין המצב נורא כל כך.

אפרש את דברי: נושא התולעים במזון הטריד אותי מאוד, ולכן השתתפתי בסידרת שיעורים של הרב משה ויא בנושא זה, וכן התעניינתי אצל הרב שטיינפלד, הממונה מטעם הבד"ץ של העדה החרדית על התולעים במזון, ואף דיברתי עם הממונה על בדיקת ירקות העלים במועצה הדתית בירושלים. כבר קבעו לנו חז"ל (חולין ז, ב ועוד) ש'בהמתן של צדיקים אין הקב"ה מביא תקלה על ידן, צדיקים עצמן לא כל שכן', והופתעתי לשמוע שעד לאחרונה ציבורים גדולים של יראים ושלמים נכשלו לכאורה באיסור אכילת שרצים. לדוגמא סיפר הרב ויא שנסע לשיבת לייקווד ונתן שם הרצאות על נושא התולעים, ואמרו לו כמה אברכים 'אתה בא מארץ נחשלת, לא מתקדמת, ולכן כנראה שיש אצלכם תולעים בירקות; פה באמריקה שיא הקידמה העולמית אין תולעים'¹. הרב ויא ירד למרכול בלייקווד וקנה את כל הירקות הבעייתיים, והראה לאברכים ש'סדנא דארעא חד הוא', בכל הירקות החשודים גם באמריקה נמצאים תולעים, אלא שאינם יודעים בארץ הקידמה איך לבדוק ירקות, ומציון תצא תורה. מי הוא או אבותיו לא אכלו קלחי תירס, ופסק הרב ויא שאין כל היתר לאוכלם כי מסתתרים בין הגרגרים תולעים, ויש לאכול אך ורק גרגרים (בשימורים או סנפרוסט וכדומה) ולא קלחים. ושבה ובוקעת השאלה הנ"ל: 'השתא בהמתן של צדיקים אין הקב"ה מביא תקלה על ידן, צדיקים עצמן לא כל שכן'? אברכי הישיבה הגדולה והחשובה ביותר באמריקה נכשלו באיסורים חמורים, וכן כולנו, אנו ואבותינו!

ומי שנראה בעיניו שאין השאלה הזו במקומה, יראה שגאון ישראל הגרש"ז אוירבך זצ"ל טען בדיוק טענה זו. וז"ל²: "גם לא מסתבר שהראשונים כמלאכים ח"ו

* תגובה למאמר 'חקלאות גוש קטיף בראי ההלכה', 'המעין' תשרי תשס"ז [מז, א] עמ' 53 ואילך.
 1 כנראה שלא ידעו אברכי לייקווד שיהודים מארץ ישראל מרוב חיבתם לאדמת הקדש העמיקו באגרונומיה, והיידע החקלאי המתקדם ביותר בעולם נמצא פה בארץ ישראל.
 2 מנחת שלמה תניינא (ב-ג) סי' סג.

נכשלו בזה, כי לא ברור כל מה שאומרים שזה נתחדש רק בזמננו מפני הריסוס והזיבול הכימי". וכן כתב הרב משה פיינשטיין זצ"ל על סוגיית התולעים³: "וגם כמו שאמרתי לך ולעוד הרבה אנשים שבכלל יש חשיבות גדולה בהלכה למנהג העולם ולהיכא עמא דבר, ואסור להוציא לעז על דורות הקדמונים שלא הקפידו בדברים אלה משום שלא ידעו מהם".

עוד שמעתי מהרב ויא שאמנם החפץ חיים וגם הרב ישראל יעקב פישר זצ"ל נהגו להבהב ירקות על האש, וחשבו שהם שורפים בכך את התולעים, אך הם טעו עובדתית - הירקות לא נשרפים אלא רק מתבשלים, והאוכלים אוכלים תולעים מבושלות; כלומר שניתן להבין מכאן שצדיקי וגאוני עולם נכשלו, טעו והיטעו, שכן הרב פישר הורה כך עד סוף ימיו, ר"ל!

לפני כעשרים שנה קניתי את הספר של הרב יואל שוורץ 'כיצד להימנע מאכילת שרצים', ושם כתב שצריך לניפוי קמח ביתי נפה מינימלית בצפיפות של 40 מש; הזדרזתי להחליף נפה, אבל לפני עשר שנים יצא ספר חדש ושם כתוב שהתברר ש-40 לא מספיק וצריך 60 מש. ובחוברת 'בהליכות שדה' שעורך הרב אפרתי שליט"א מספר הרב נמט, שהראה לבד"ץ העדה החרדית ולהרב לנדא ול'שארית ישראל' שאין אפשרות מעשית לקבל קמח ללא תולעים, מפני שהצפיפות המקסימלית של הנפות היא 70 מש שזה עובי גרגרי הקמח, ובנפה זו עוברים תולעים הנראים לעיני אדם! למעשה הפתרון היחיד לקמח ללא תולעים הוא לטחון ולהקפיא מיד ולהביא אותו הביתה קפוא, ובטלז' סטון נמצא אדם שמוכר קמח כזה. וכאן הבן שואל: איך יתכן שעשרות שנים אכלנו קמח מתולע ושקצים, אנחנו וכל עם ישראל מקטניהם ועד קדושיהם, וגם תנאים ואמוראים - שהרי נפות כאלו לא היו גם למשה רבינו!

ועוד סיפור מעניין: הרב ויא גילה שגם בתמרים נמצאים תולעים שאינם נראים כלל ליהודי בלתי מיומן, אלא אם משקפים אותם מול מנורה אז אפשר למצוא את התולעת המתחפרת, ועל הקונה תמרים יבשים להצטייד ולהיערך בהתאם. והוסיף הרב ויא, שבחנויות מוכרים תמרים ללא גרעינים באריות של חצי ק"ג כבושים במכש, ואותם אין אפשרות לבדוק כלל, והם אסורים באכילה; ושאל אותו אברך אחד הלא ראיתי השבוע תמרים כאלו בהכשר המהודר 'שארית ישראל'? ענה לו הרב ויא: זהו 'גילוי חדש' שהתגלה לי רק לאחרונה, ואכן העברתי את המידע ל'שארית ישראל' ויותר הם לא יתנו הכשר לתמרים משוקצים אלו. כלומר, גם האחראים על ועד הכשרות של 'שארית ישראל' נכשלו, והכשירו לאכילה דבר גרוע יותר מחזיר! ולולא הרב ויא אנה אנו היינו באים? זכויותיו רבות, אבל על פי דבריו עם ישראל במשך דורות, כולל התנאים והאמוראים והראשונים והחפץ חיים והרב פישר ועוד ועוד, כולם נכשלו באיסורים נוראים, אכלו תירס קלחים שאין שום אפשרות לבדוק, ותאנים משוקצים וכו' וכו'! על זה אמר בעל ערוך השלחן⁴: "ודע, דבכל המדינות

3 שו"ת אגרות משה יו"ד ח"ד סי' ב (ראה להלן).

4 יו"ד סי' ק ס"ק יג.

הידועים לנו, בימות הקיץ הרחש מצוי בכל מיני מאכל, וביחוד אלו הנמלים הנקראים מילבי"ן מצויים הרבה בכל מיני קמח ובכל מיני גרויפי"ן, וכמעט שא"א להימלט מזה. ובודאי הזריזים מדקדקים בכל האפשר להימלט מזה, ועדיין כולי האי ואולי. וק"ו כל המון בית ישראל שאינם מדקדקים ואוכלים מכל הבא בידם כשאינם רואים להדיא המילבי"ן, וחלילה לומר שכלל ישראל יכשלו באיסור גדול כזה, ולא ניחא למרייהו דאמרת עלייהו הכי, וראוי לחפש זכות".

הרב אברהם הלל סינוסון שליט"א, ראש כולל בשכונת הר נוף בירושלים המקורב לרב אלישיב שליט"א, סיפר לי ששאל את הרב אלישיב בענין תולעים בחסה, ואמר לו מרן שרק התולעים הנראים בקלות אסורים מהתורה, אבל התולעים המסתתרים בין קפלי עלי החסה מדאורייתא בטלים ברוב, ואסורים רק מדרבנן מדין בריה שאינה בטלה ברוב; ולכן אשה נאמנת בבדיקת החסה למרות שבדאורייתא בדבר יש טירחה מרובה אין האשה נאמנת, כי בחסה התולעים האסורות מהתורה אין צורך בטירחה מרובה כדי למוצאן, והתולעים המסתתרות אסורות רק מדרבנן⁵.
ודברים דומים כתב הרב פיינשטיין זצ"ל, וז"ל⁶:

ב' דר"ח איר תשמ"ה

לכבוד נכדי אהוב נפשי הרב הגאון מוהר"ר מרדכי טענדלער שליט"א
הנה אף שקשה לי לכתוב כעת, שאיני בקו הבריאות, השי"ת ירחם עלי בתוך שאר חולי עמו ישראל, מ"מ מחמת נחיצות העניין אומר הדברים האלה.
שמעתי איזה אנשים אמרו בשמי איזו סברה בעניין התולעים הקטנים שנוודע שנמצאים בהרבה ממיני הירקות. והנה ידוע שלא אמרתי בזה שום הכרעה, ולהיפך דעתי נוטה יותר להקל, וכמו שהזכרת בשאלה, שאתה ובני הרה"ג מוהר"ר שלו' ראובן שליט"א כתבתם לי, שאפשר שדבר שלא נראה למעשה להדיא לעינים אינו אסור, ולכל הפחות אינו בחשיבות בריה שלא תיבטל בתערובת כדאיתא בשו"ע יו"ד סי' ק', וזה נוסף ללימוד הזכות שמוזכר בערוך השולחן סימן ק' סעיפים י"ג-י"ח, או שאפשר לסמוך על דעת הסוברים שבריה בטלה בקרוב לאלף, או שבריה שאינה קיימת לעולם בעין בפני עצמה והיא נדבקת בתערובת וא"א להפרידה משם - בטלה, או משום שרבנן לא גזרו שבריה לא תיבטל בדבר מאוס שנפשו של אדם קצה בו.
וגם כמו שאמרתי לך ולעוד הרבה אנשים שבכלל יש חשיבות גדולה בהלכה

5 וסיפר לי ת"ח חשוב סיפור מעניין: הוא אינו משתמש בחשמל בשבת בהתאם לפסקו של הרב אלישיב שליט"א, ובליל שבת אוכל לאור נרות; בשבת אחת עשה קידוש על היין, ובבוקר ויהי אור - והנה היין מלא זבובונים שלא ראה אותם בלילה עקב החשכה, יצא אם כן ששתה בלילה יין עם זבובונים! ותפעם רוחו ורץ אל הרב אלישיב, ואמר לו הרב אלישיב שלא נכשל באיסור תורה מכיון שבחושך לא ראו אותם הם בטלים מהתורה בחושך, וקיימת רק הבעיה שמדרבנן בריה לא בטלה ברוב, ובעייתו רק איסור דרבנן בשוגג (דברים אילו היו למראה עיניו של המספר ואישרם במלואם).

6 בשו"ת אגרות משה חלק יו"ד ד סימן ב.

למנהג העולם ולהיכא עמא דבר, ואסור להוציא לעז על דורות הקדמונים שלא הקפידו בדברים אלה משום שלא ידעו מהם.⁷ ועל כן אמרתי שבלי לעיין היטב בדבר, שזה זה קשה לי כעת, אי אפשר להכריע לחומרא ולפרסם שיש איסור בדבר, וכל שכן שאין רצוני שיזכירו שמי כאחד מהאוסרים. זקנד אוהבך בלו"כ, משה פיינשטיין

כלומר, אף הוא סבר שאין כאן איסור תורה בגלל ביטול ברוב, והבעיה רק מדין בריה דרבנן, ובענין זה הוא מיקל יותר מהרב אלישיב - מכיון שהוא סובר שבריה מאוסה או שאינה נראית אין לה חשיבות בריה, ועוד טעמים שהובאו באחרונים. ודברים דומים כתב בשו"ת מנחת שלמה הנ"ל.

ואם ברב אוירבך זצ"ל עסקינו, להלן סיפור שסיפר ת"ח מרביץ תורה מהר נוף: אמרו שלחה אותו לפני שנים אל הרב אוירבך לשאול כיצד לבדוק חומס ושעועית, ואמר לו: תאמר לאמך תבדקי כמו שאמא שלך בדקה, ולא לשים לב לכל מיני המצאות שהתחדשו בדורינו. והוסיף לו משפט: "באו אלי אברכים מאמריקה ואמרו שרוצים להוציא ספר על תולעים, ואמרתי להם לא להוציא, וכמובן לא שמעו בקולי והוציאו. ובעל הצמח צדק אמר כל ימי אני נזהר מתולעים, אבל לעתיד לבוא יוברר לי שדאי אכלתי תולעים, ואז אקרא לעזרתי את רבי יהונתן אייבשיץ שבסימן ק' הביא לימודי זכות על עם ישראל בסוגיית התולעים".

בעל הכתב והקבלה גם הוא מכיר טובה גדולה לרבי יהונתן אייבשיץ שיוכל לעזרנו ביום הדין. וז"ל⁸⁵:

וליהוית שבמדינות הללו בימי החמה אין פרי ומחיה ומזון לחם וכדומה שאין בו רחש, ואי אפשר כמעט לבדקו, לכן טוב גדול עשה בעמו הרב הגאון מ' יונתן בספרו כרו"פ סי' ק' להורות כי רוב גדולי הראשונים סוברים כי ברי' בטילה ביותר מאלף, ולפי"ז יש תקנה גדולה, דלרוב קטנות הברי' הזאת יש בקל כמה אלפים נגדו, וכדאי' הראשונים האלה להגן עלינו מיום חרון ומיום פקודה שלא נגאל נפשנו באכילת דברים האסורים... יצא לנו דתיקון גדול יש בדברי הכרו"פ לנפשותינו להגן עלינו ביום הדין, זיכה את הרבים וזכות הרבים תלוי בו.

תנא דמסייע לרש"ז אוירבך זצ"ל שאין צורך לחבר ספרים בענין איסור התולעים הוא הגאון ר"י ראזין בעל צפנת פענח זצ"ל, שכתב⁹:

ועל דבר הגרופין, הנה בודאי כיון שמצאו בהם תולעים ודאי צריך בדיקה. אך

7 בענין מש"כ רבינו שאין לשנות ממנהג דורות הקדמונים - עי' גם באג"מ או"ח ח"ב סימן קה ד"ה והנה להמחבר, יו"ד ח"ב סימן קמו ד"ה ומה שכתר"ה דן להקל, או"ח ח"ג סוף סי' טו, ויו"ד ח"ג סימן קנד.

8 ויקרא פרק יא פסוק מב.

9 שו"ת צפנת פענח סי' לג.

כיון דמבואר במס' פרה פ"ט מ"ב "לחה", א"כ י"ל דכיון דמתעסק דלא שייך הטעם שכן נהנה, לכן ודאי הבא לשאול צריך לאסור, אבל לעשות הכרזה וכדומה אין צריך. ואכמ"ל.
יוסף ראזין

בסיכום פרק זה ניתן לומר שהתולעים 'קלקלתם היא תקנתם', כלומר הבעיה בתולעים שהם מוסוות ונחבאות ולכן קשה להינצל מהן, אך מדאורייתא זה הופך אותן לבטלות ברוב, ונשארת כאן בעיה של בריה שהיא מדרבנן, ויש לדון אם רבנן גזרו בכה"ג.

פטור מתעסק ואינו מתכוין באכילת תולעים

בעוד שאנו דנים ומחפשים לימוד זכות, היו שחיפשו מה האיסור לאכול ירק מוחזק בתולעים; הרב משה שטרנבוך שליט"א ראב"ד העדה החרדית תמה מאוד למה אסור לאכול ירק שיש בו חשש תולעים, הרי הוא רק 'מתעסק, ומתעסק אין בו איסור כלל!' וז"ל¹⁰:

בקץ מצוי תולעים בהרבה מיני מאכלות וצריך בדיקה מדוקדקת (וגם בחורף), והאריכו הפוסקים בחומר האיסור, שיש באכילתן כמה לאוין. והדבר תמוה ומופלא, שעכ"פ הוא מתעסק, שמתכוין לאכילת הפרי ולא לתולעים, ומתעסק אין בו איסור כלל, שרק שוגג חייב קרבן אבל מתעסק פטור מקרבן, שנחשב כאילו אינו מעשיו. ואף שמתעסק באכילה חייב שכן נהנה, בתולעים אין כל הנאה.

ובהמשך דבריו מביא הרב שטרנבוך שנודע לו שגאון המוסר וההלכה רבי ישראל מסלנט זצ"ל התקשה בשאלה זו, וכמו כן ראינו שהגאון בעל הצפנת פענח כתב שאין צורך להכריז ולהתריע על אכילת ירקות מתולעים מפני שהאוכלם הוא מתעסק בעלמא.

נוסף ל'מתעסק' יש כאן גם 'אינו מתכוין'; כי לכאורה מה ההבדל בין גורר ספסל שאינו מתכוין לעשות חריץ שהדבר מותר אם אינו פסיק רישא, לאוכל ירק חשוד שמתכוין לאכול ירק ולא תולעת ולא ברור שיש תולעת באכילה זו? וכ"כ הגרש"ז אורבך שם:

ומלבד כל אלה נכון להזכיר... את השיבת ציון בסי' כ"ח והובא גם באמרי בינה דיני בב"ח סוף סי' ד' בשם גאון אחד, ובדרכ"ת סי' פ"ד אות כ"ח הובא כן מבעל בית אפרים, דלגבי התולעת שאין דעתו עליו חשיב רק כמתעסק, ואע"ג דאין מתעסק בחלבים מפני שנהנה, שאני הכא שההנאה היא רק מהפרי ולא מהתולעת, ואע"ג דהו"ל כספק פסיק רישא לשעבר דלא חשיב

10 שו"ת תשובות והנהגות ח"ד סי' קצ.

כאינו מתכוין, כמבואר ברעק"א יו"ד סי' פ"ז ס"ו, מ"מ נראה שאם הבירור אינו יכול להיות רק ע"י טורח גדול מאד דחשיב כבדיעבד, שפיר חשיב בנד"ד כנעשה אח"כ בשעת אכילה ע"י מתעסק וכאינו מתכוין דמותר, שהרי גם גרירת מטה וכדומה יכולים גם כן לדעת מראש על ידי מומחה גדול ואפילו הכי מותר, וכיון דשרי לבעל המסעדה, הוא הדין נמי דשרי לאחריני כידוע.

חיי נפש

הטורי זהב¹¹ מיישב את מנהג ישראל להקל באיסור חדש בחוץ לארץ, בכך שההימנעות מאיסור חדש בפת ושכר יש בכך בעיה של חיי נפש. וז"ל:

כי אנו רואין חכמי ישראל כמעט רובם אין נזהרין מחדש בשום שנה, ולא שייך לומר עליהם מוטב שיהי' שוגגין. אלא נ"ל עיקר הטעם דבמדינות אלו שהיא שעת הדחק, דחיייו של אדם תלוי בשתיית שכר שעורים ושבולת שועל, כדאי הוא הת"ק דמתני' דס"ל חדש אינו נוהג בחו"ל לסמוך עליו בשעת הדחק, כיון דלא איפסק הלכה בפירוש כר"א, וכ"ש בפת דחיי נפש ויש הרבה צדדים להקל כדאי הם הגאונים הגדולים לסמוך עליהם בשעת הדחק, ובודאי אין להרעיש עולמות ע"ז.

נראה לי שישוּבו של הטורי זהב מתאים גם לסוגיא זו של התולעים, כי מזונות האדם עד לעשורים האחרונים שבהם אנו חיים ב'חברת שפע' היו מצומצמים ביותר, ואם היה חובה להוציא מתפריט היהודי את כל הירקות והקטניות הנגועים בתולעים לא היה לרוב היהודים מה לאכול; לדוגמא קמח החיטה, שעליו יחיה האדם, כל הפוסקים מעידים שהוא מלא בתולעים ומילבין. ודוק ותשכח שרוב הירקות והקטניות שהם המזון הבסיסי נגועים בתולעים, ובמיוחד לפני עידן חומרי ההדברה. ואם הט"ז החשיב שכר שעורים לחיי נפש, כ"ש שאפשר לומר כך על הירקות והקטניות.

ואכן ראיתי שכיוונתי לדעתו הגדולה של רבי יהונתן אייבשיץ זצ"ל¹²: "ולא יהיה כי לצורך נפש הוא, כי בעו"ה במדינות הללו בימים החמים ממש אין פרי ומחיה ומזון לחם וכדומה שאין בו רחש, ואי אפשר כמעט לבדוקן..."

ובזה לענ"ד מיושבת השאלה שהקשו על הרמב"ן, שמסביר¹³ "כי יקרא קן צפור לפניך - גם זו מצוה מבוארת מן אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד, כי הטעם בשניהם לבלתי היות לנו לב אכזרי ולא נרחם... אבל טעם המניעה ללמד אותנו מדת הרחמנות ושלא נתאכזר, כי האכזריות תתפשט בנפש האדם, כידוע בטבחים שוחטי השורים הגדולים והחמורים שהם אנשי דמים זובחי אדם אכזרים מאוד, ומפני זה אמרו טוב שבטבחים שותפו של עמלק"... אם מטרת המצוה שלא תיהפך נפשנו לאכזרית - למה לא אסרה התורה את השחיטה? והתירוץ הוא שאנו זקוקים לבשר

11 יו"ד סי' רצג ס"ק ד. 12 כרתי ופלתי סימן ק. 13 דברים פרק כב פסוק ו.

החי להחיות את נפשנו, ולכן לא אסרה התורה דברים שאי אפשר לעמוד בהם¹⁴. כך בזמנו כשהיה הדיון בענין דין עורלה בבננה, ואם היה מוכרע הענין לחומרא היה נאסר כמעט כליל לאכול פרי זה, נאמרה הסברא שאם יש ערלה בבנות לשם מה הם נבראו? סברא זו קיימת ברוב הירקות והקטניות, לדוגמא הכרובית שלא היתה כל אפשרות לאכול אותה אליבא דהרב ויא עד שפותחו הירקות בגידול מיוחד, ואם כן בשביל מה ובשביל מי נברא ירק חשוב זה, רק למען הגויים?!

לסיכום

לענ"ד לא מסתבר שהירקות והקטניות הנגועים בתולעים, האוכלן נכשל באיסורים חמורים.

א. ברוב הירקות והקטניות הנגועים התולעים מוסוות ומוסתרות, וממילא הן נחשבות כמצויות בתערובת ובטלות ברוב ומותרות מהתורה, ומסתבר שרבנן לא גזרו בכה"ג.

ב. שאם כן רוב עם ישראל חוטאים, ועל זה אמר בעל ערוך השלחן "וחלילה לומר שכלל ישראל יכשלו באיסור גדול כזה, ולא ניחא למרייהו דאמרת עליהו הכי וראוי לחפש זכות".

ג. לדעת כמה מגדולי האחרונים אוכל ירקות אלו נידון כמתעסק וכו'.

ד. יש צורך חיוני בכל הקטניות והירקות, ויש בכולן צד של 'חיי נפש'.

ה. 'לא תוהו בראה', ולא מסתבר שנבראו כל הצמחים לריק.

וכל זה רק לימוד זכות, וגם רבי יהונתן אייבשיץ בעצמו מסיים "ח"ו להקל בזה בשום צד, ואל תיטוש תורת אמך, רק עכ"פ יש התנצלות, כי א"א למיקם בהו, ומי האיש אשר יאמר חף אני מפשע זה בארצות אלה. וכתבתי זאת כתריס בפני פורענות, אבל ח"ו לסמוך ע"ז להקל כל דהו מכפי האמור בשו"ע ופוסקים".

★ ★ ★

הרב מרדכי בר"ש עמנואל

גדול שימושה יותר מלימודה בהלכות תולעים

ממכתבו של הרב פרץ לוינ עולה שהוא עשה 'שימוש' רב בהלכות תולעים אצל תלמידי חכמים חשובים, ובירר את הנהגות גדולי דורנו שליט"א ולהבדיל בין חיים לחיים רבותינו זצ"ל בעניינים אלו, ובעקבות 'שימוש' זה עלו בידו הרבה עובדות לא

14 פרופסור יחיאל קארל גוגנהיים, דן בקושי הגדול של הצמחונים לספק אבות מזון חיוניים (תזונת האדם הוצאת מגנס פרק לד).

מוכרות ואפילו מפתיעות. אמנם שיטת רש"י בברכות מז, ב היא ששימושה של תורה עיקרו תלוי בהבנת טעמי ההלכות וסברותיהם, ולכן אם אנו שומעים סיפור על הנהגה או דבר הלכה מאת רבותינו, הרי השימוש הוא להשתדל ולברר מאי טעמא ומאי נפקא מינה, ומה היתה "ההוה אמינא" ובמה נחלקו, ומדוע כך עלתה המסקנה בסופו של דבר. לכן עברתי על העובדות שציין הרב לוין ומצאתי שרובן ככולן נידונו כבר בעבר בספרי הפוסקים, והספר המצויין שמכולם הלא הוא ספרו של רבי אברהם דנציג מו"צ דוילנא ה"חכמת אדם" עם הערותיו "בינת אדם", בכלל ל"ח דין תולעים.

חוקרי המזיקים מוסרים שהחרקים (טריפסים) המסתתרים בתוך קלחי התירס הם חרקים שנמצאים מתחת לעלים העוטפים את הגרגירים. לאחר הקטיף, כאשר מסירים את העלים, נחשפים לפתע החרקים לאור ואז הם נכנסים לבין הגרגירים. לפי זה איסור תורה אמור לחול עליהם לפני הקטיף, בתור שרץ השורץ על הארץ. אך ראה בהגהות מימוניות מאכלות אסורות פ"ב אות ד, שכתב: התולעים שהם בתוך קלח של ירקות ודחוקים מבפנים שאין חלל במקומן שיוכל לרחוש ולילך אין בהם משום שרץ השורץ על הארץ... וכן הוריתי על מבשלי קליות חיטה ואומרים שמצויים בהם תולעים בין הקליפים לחיטה, והתירתי מטעם זה. ע"כ לשון מהר"ם ז"ל. וכן מבואר ברא"ש חולין סוף פרק אלו טריפות שיבחושים שמתחת לקליפה אינם נאסרים, וכן פסק מרן השו"ע בסימן פד סע' ו. והרמ"א בתורת החטאת הלכות תולעים מקיל בתולעים כאלו אם הירק התבשל, והש"ך שם בס"ק יט גם הוא הכריע למעשה שגם התבשיל מותר כיון שיש שישים כנגד התולעת. אבל בט"ז ס"ק י הביא דעת הרשב"א שאוסר, ומסיק ולענין הלכה ודאי קי"ל להחמיר. וכן כתב בחכמת אדם סעיף יב שיש להחמיר בשל תורה. וכן מורה הרב ויא לשומעי לקחו להימנע מאכילת קלחי תירס¹⁵. אף על פי כן, כל אלו שאכלו תירס מבושל ולא ידעו על בעיית הטרופסים לא נכשלו חלילה באיסור תולעים, באשר השולחן ערוך הרמ"א ורוב הראשונים התירו. יוצא שבמקרה של קלח תירס מבושל ודאי שאין צורך לעסוק בלימוד זכות על מי שכבר אכל, ובכל זאת למעשה יש להחמיר בדבר.

על המנהג להבהב ירקות על האש, כתב החכמת אדם בסימן לח סעיף טו "ומה שאומרות הנשים שמהבהבות הירקות באש אינו מועיל", ולכן קשה להאמין לסיפור שהחפץ חיים והרב פישר זצ"ל נהגו והורו לאחרים להסתפק בהבהב ירק נגד דברים מפורשים של החכמת אדם. בהמשך בסעיף יט כותב החכמת אדם שאם מניחם בתנור חם עד שישרפו שם המילבין [=התולעים] הנהיג רבי שמעון מ"ץ הזקן שמותר לאכול. ובבינת אדם כתב שאף שלא יהיה נשרף מ"מ נתייבש לגמרי

15 הרב ויא שליט"א בספרו 'בדיקת מזון כהלכה' עמ' 108 כותב שכוונת הפוסקים היתה לחרק הקרוי זרעית, המצוי בחומוס; ולא זכיתי להבין כיצד הגיע הרב ויא לדוגמא זו, כי הזרעית אינה נמצאת מתחת לקליפה אלא חודרת לעומק הגרגיר, וגם נחשבת כחרק מחסן - והפוסקים דברו בחרק שדה, ובירקות ולא בחומוס.

עד שאין בו לחלוחית, אבל [כבנידון שלנו] שאינו מתכוון כלל לאיסור מותר אף לכתחילה... אבל הפרי חדש כתב שאין לו שחר, שאינו נימוח בתנור, ובכל זאת הבינת אדם מסיק שאם כלה כל הלחלוחית שבו הוי כעץ בעלמא. ומ"מ [אופן זה מועיל] דוקא בתנור חס מאוד, כמו שמסיקים לאפות בו. עכ"ד. וכן הציע הרב פישר בשו"ת אבן ישראל ח"ז סי' ל"א לשים ליתר בטחון ירקות עלים שנשטפו היטב בתנור בחום של 200 מעלות צלזיוס. יוצא שהוראותיו של החכמת אדם הם שחום מועיל לבער את החרקים רק באופן שברור שהחום הגבוה מכלה את כל הלחלוחית מהחרק.

גם הוראת הגרש"ז אורבך לבדוק קטניות כמו שנהגו בעבר, נסמכת על דברי הבינת אדם הנ"ל שכתב: פה בקהילתנו מרגלא בפומא דאינשי שהרב ר"ש מ"ץ הזקן הורה הלכה למעשה בקליפת מראנצין [פרי הדר] שמוחזקים בתולעים מילבין להניחם בתנור וכו'. מכאן שהאופנים כיצד לבדוק ולהינצל מאיסור תולעים נתקבלו בעם ישראל על"י מורי צדק מופלגים, ועליהם יש לסמוך, ועל פי הנחיותיהם והדרכתם יש לנהוג הלכה למעשה. ואם מרגלי בפומא דאינשי שכך נהגו לבדוק בעבר, הרי בודאי שכך היתה הפסיקה של מורי ההלכה. והרמ"א בתו"ח אומר לגבי בדיקת נשים "ופוק חזי מאי עמא דבר", והבינת אדם כותב בסימן לד' [ד"ה ולפ"ז בארנו] "ומנהג ישראל תורה היא".

לגבי הטענה שחרקים בין קפלי הירק אסורים רק מדרבנן ולכן אשה נאמנת בהם, לא זכיתי להבין מאין נובעת סברא זו, כי הרמ"א בתו"ח שהביא בשם אור"ח שאשה שנמצאו אחר בדיקתה תולעים בירק שאינם נראים בקלות בעינים אלא שמתגלים רק לאחר בישול הינה נאמנת, כוונתו שכיוון שקשה לזהות את התולעים הללו לכן לא דנים את האשה שלא מצאה אותם כמי שמתרשלת בבדיקת תולעים, ולכן גם להבא ניתן לסמוך עליה. ובהמשך דבריו מקשה הרמ"א מדוע סומכים על אשה בבדיקה ולא חוששים שתתעצל בבדיקה כמו בעניינים אחרים דאורייתא, והוא מתרץ שבפירות אין איתחזיק איסורא, כלומר לא ברור שיש בהם תולעים, ובקטניות יש טעמים אחרים להקל, וכד'. אך לא מצאתי שום פוסק שהזכיר טעם כאילו תולעת שקשה למוצאה אסורה רק מדרבנן. ולגבי בדיקת הנשים גם החכ"א בסעיף כה כתב שהמנהג להקל, ולא תלה זאת בכך שבדיקה הכרוכה בטורח היא בדיקה מדרבנן בלבד, וכן לא חילק בין מקום שקל לזהות את החרק לבין מקרה שצריך לעיין היטב כדי לגלותו. אבל בבאר היטב ס"ק כה הביא בשם תורת החטאת לרמ"א שהמנהג להקל לסמוך על בדיקת נשים שבוררות ערביסי"ן [חומוס] על השולחן, ובוררים הנקובים מהם, כי הרבה צדדים להקל בזה. וכוונתו שלא חייבים להשרות את החומוס [כפי שמקובל כיום], אלא אפשר להסתפק בבדיקה חיצונית של הגרגיר, כיון שיש צד להקל שנגיעות התולעים בתוך החומוס קורות רק בתלוש ולא במחובר, ואם כן אין זה שרץ השורץ על הארץ.

ובדבר הסיפור על היתושים שנפלו ליין בליל שבת אפל, שהרב לוי הביא בשם הגרי"ש אלישיב שהוא איסור דרבנן כי הזבובים בטלים מן התורה בחושך - לדעתי

סיפור זה בלתי אפשרי, כי לכאורה מגמרא מפורשת מוכח להיפך: בחולין סו, א פוסק רב הונא שאין לשפוך שכר של תמרים שמצויין בהם תולעים דרך קשים דקים בלילה, כי אם תיפול תולעת על הקשים לא יראנה בלילה, ומשם תיפול בחזרה לשכר, ולמחרת בבוקר יסבור שהתולעת לא יצאה מן השכר ותולעת המים היא ומותרת, ויעבור באכילתה על איסור שרץ השורץ על הארץ, זהו תוכן הגמרא. אך לפי השמועה בשם הגרי"ש אלישיב שליט"א קשה, שהרי גם למחרת אינו עובר על איסור דאורייתא, שהרי אף שפרשו התולעים בלילה הרי באותה עת לא היה ניתן לראותם ומהתורה הם בטלים, אם כן מדאורייתא אין משמעות לפרישתם מהשכר, ומדוע נאסר לאוכלם בבוקר מן התורה?! וצריך לומר שכוונת הגרי"ש אלישיב היתה לדברי החכמת אדם סעיף ד-ה שזבובים שפורחים לאויר העולם וחוזרים אסורים, ולכן אסור לשתות מים מבארות שמוחזק שיש בהם תולעים בלא סינון, ואפילו בדיעבד אם בישל באותם מים אסור התבשיל אע"פ שיש שישים כנגד התולעים, כיוון שהזבובים הם בריה ומדרבנן אינם בטלים. עכ"ד. כוונת החכמת אדם היא, שאם ניתן לבדוק את התולעים הרי יש איסור תורה באכילת התולעים, אבל לאחר שבישל באותם מים ואי אפשר לזהות את התולעים שבתבשיל, זה נקרא בדיעבד, ואין כאן איסור תורה אלא רק דרבנן כי בריה לא בטלה. הגרי"ש"א ראה לנגד עיניו את דברי החכמת אדם, אך הוא לא התכוון ח"ו לומר שבחושך שהוא זמן שאי אפשר לבדוק יהיה מותר מן התורה לשתות כוס יין שידוע שיש בו תולעים, שהרי איתחזק איסורא ביין שבכוס. אלא כוונתו הייתה, שכיון שלא היה ידוע מראש שיש ביין תולעים הרי היין לא איתחזק איסורא, ואם כן מן התורה לא היה חיוב לבדוק את היין, ואם אין חובה לבדוק הרי גם לא עוברים על איסור תולעים מן התורה; אמנם מדרבנן גם במקום שלא ניתן לבדוק אסור לשתות משום דין בריה לא בטלה. ולכן לא היה חיוב לבדוק מראש שמא יש יתושים ביין, אלא שלמפרע, כשהתברר שהיו יתושים בכוס, אז התברר שהיה קיים איסור מדרבנן בשתיית היין משום דין 'בריה' של התולעים. דברי הרב אלישיב דווקא מחדדים את הזהירות הגדולה באיסור תולעים, כי דין בריה אומר, שתולעת שלמה היא מציאות שאינה מתבטלת ואינה נעלמת, ולכן גם בשוגג או בדיעבד נשאר איסור אכילת בריה.

לגבי פטור מתעסק באכילת סלט ירק שיש בו חשש תולעים, כתב הבינת אדם להקל מטעם זה רק בחרק השרוף לגמרי, שאף שבשאר איסורים מותר איסור שרוף רק לרפואה - לגבי איסור שרצים שאינו מתכוון כלל לאכילת האיסור מותר אף לכתחילה. וצריך לומר שלפי דברי החכמת אדם כל עוד החרק דינו כבריה לא מועילה הסברא של מתעסק, כי זה גופה מה שאסרה תורה לאכול בריה, וכלשון הרמב"ם מאכלות אסורות פ"ב הל' כא: "אבל האוכל בריה טמאה בפני עצמה לוקה מן התורה".

הסיפור על אברכי כולל ליקווד קצת תמוה: וכי לא הכירו את האמור בחכמת אדם כלל לח סעיף טו "הירקות בכל המדינות מוחזקים בתולעים ואסור לאוכלן ללא בדיקה"? ומדוע חשבו שאמריקה שונה לטובה מכל גויי הארץ?!

בגמרא במכות טז, ב מובא: אמר רב יהודה אמר רב האי מאן דאכיל בינתא דבי כרבא מלקינן ליה משום שרץ השורץ על הארץ. רש"י מפרש שהם תולעים הנמצאים בתוך כרוב, ותוספות הקשו פשיטא מאי קמ"ל הרי זה שרץ גמור, והם מפרשים שזו תולעת כמין דג שנמצא בין המחרשה. לדעת רש"י שמדובר בתולעת המצויה בכרוב, אולי הכוונה לזחל הפרודיניה שהינו מזיק מוכר ומבקר מצוי בכרוב, ובירק בגידול רגיל הוא מצוי מאוד. זכורני, שבצבא בזמנו היו קולטים כרוב מגידול רגיל [איני יודע מה קורה היום], והטבח הצבאי היה לוקח את הכרוב בשלמותו, ומקצץ אותו כך לסלט, והרבה פעמים מצאנו פרודניות בתוך העלים החיצונים של הכרוב. השאלה היא אם לדברי הרב לוין יש מקום ללמד זכות על הטבח והחיילים שמחוסר ידיעה אוכלים סלט כרוב שכזה? לא מצאתי בתשובת הגר"מ פיינשטיין שהביא הרב לוין אפילו טעם אחד להקל, מלבד הטעם שלא הזכר בשולחן ערוך אך אומץ לאחרונה ע"י הרב הראשי האשכנזי הרב יונה מצגר שליט"א שבריה בטלה ב-960, ושמעתי שע"פ זה הרב הראשי התיר ע"פ הצעת הגר"י רוזנטל שליט"א אב"ד חיפה להשתמש בירקות נגועים כמו כרובית וברוקולי [קפואים] במקומות שיש להם תעודת כשרות רגילה. ברוב הרבנויות מתירים להשתמש במסעדות והאולמות בכרוב מגידול רגיל, כי אין ידם משגת לשלם את המחיר של כרוב ללא חרקים, והמשגיחים טוענים שע"י הסרת ארבעת השכבות של העלים החיצונים או ע"י שטיפת העלים במים אין יותר חשש לתולעים.

ומה שהקשה הרב לוין וכי יש ירקות שנאסרו לעולם, כבר תחמו הפוסקים את הבעיות כפי שמזכיר הרב לוין בעצמו, ולדוגמא כתבו שעיקר בעיות התולעים בירקות מצויות בימי הקיץ החמים, ולא בימי החורף, ויש שכתבו (לגבי פירות) שהדבר משתנה בין ארץ לארץ כמו שהזכיר בחכמת אדם סעיף יג שאין כל המדינות שוות בזה.

לגבי הטריפסים ושאר השרצים חבריהם שקשה מאוד לזהותם בעין בלתי מזויינת, מצדד הרב לוין שאיסורם מדרבנן בלבד; בזה דן בבינת אדם סעיף לד, בנוגע למה שכתב חכם אחד בספר הברית לגבי חומץ שהמסתכל בו 'בזכוכית שקורין מיקרישקאפיע יראה כל החומץ מלא תולעים'... והבינת אדם כותב שיש להתייחס ברצינות לטענה זו רק אם כשמסתכלים על החומץ כנגד השמש מבחין שיש בו תולעים, ואז יש לו דין חומץ שיש בו תולעים¹⁶. כיום, במעבדות של החברות לגידול ירק ללא חרקים לא נעזרים במיקרוסקופ, אלא משתמשים בשולחן אור שעליו מתבצעת הבדיקה. שולחן אור זה הינו כלי בדיקה הדומה לבדיקה לאור השמש, ולפי הבינת אדם שפוסק שהבטה כנגד השמש קובעת לגבי דין תורה האם החומץ נגוע

16 זכורני בילדותי יהודי יר"ש נ"י שמחמת בריאותו נהג לאכול הרבה חסה, הרבה לפני שהמציאו את שיטות הגידול המיוחד, והיה אותו יהודי לוקח עלה חסה ומרים אותו מול עיניו כנגד השמש או כנגד הנורה שבתקרה, וכך היה בודק את נקיון העלים בזה אחר זה; לפי החכמת אדם נראה שאכן בדיקה כזו מועילה מעיקר הדין.

בחרקים או לא, גם שולחן אור לכאורה קובע באותה מידה. היתרון של שולחן האור הוא בזה שאין האור שבו מסנוור כקרני השמש, ולכן הבדיקה עליו קלה ואמינה יותר; אולם החיסרון שלו הוא שאינו מצוי בבתי ישראל, ואילו השמש מצויה היא בשעות היום כמעט תמיד. לכאורה מי שאין ברשותו שולחן אור דינו כמו כל אדם שאין ברשותו מסננת או נפה, שהבינת אדם קבע שבזה לא אמרינו אונס רחמנא פטריה, אלא אסור לאכול ללא סינון. לפי זה, בדיקת מעבדה בשולחן אור יכולה לקבוע את רמת הנגיעות של הירק לפי דין תורה, וצ"ע.

לגבי תמרים כבושים ומעוכים שהרב ויא עורר על מציאות תולעים בתוכם, כמדומני שהרב ויא הפריז בזה על המידה. יש לדעת שהתמרים לאחר הגדיד עוברים תהליך של מיון, המסווג אותם לאיכויות שונות. תמרים העוברים תהליך של ייבוש על יריעות הפרוסות על הקרקע ומתבשלות בקרני השמש נחשבים כבעלי איכות נמוכה יותר, ובהם די מצוי למצוא חרקים. תמרים המיועדים למיעוך הינם לרוב תמרים רכים שהתבשלו יותר מידי שאינם מתאימים בשל כך לשיווק כפרי שלם, ואילו תמרים המיועדים לממרח תמרים הינם התמרים בעלי האיכות הנמוכה ביותר שקיימת במפעל; אולם היתרון של ממרח התמרים מבחינת איסור תולעים הוא שתמרים לממרח עוברים ריסוק וטחינה ובישול. הרב אבנר סלמה נ"י משגיח מפעל 'צמח תמרים' מסר לי שוועדי כשרות המהדרין אכן משתדלים [אם ישנו חומר גלם מתאים במפעל] להשתמש בתמרים העומדים ל'כבוש' כדי לייצר מהם ממרח. משגיח מטעמם בודק מדגמית את המיכלים לפני הייצור, ובדרך כלל לא נמצאים בתמרים שום נגיעות. לתמרים מעוכים שאליהם התייחס הרב לוי והמשווקים בתור 'כבוש' אין כיום הכשר מהדרין רק הכשר רבנות, כי אין הם נבדקים אחד אחד וגם אין הם נטחנים; אך לאור המציאות שמדובר בתמרים הרבה יותר איכותיים מאלו שהולכים לממרח, הרי שכיחות חרקים בהם, במיוחד לאחר שהם עוברים חיטוי בגז נגד חרקים, היא נמוכה מאוד. לפי זה תמרים מעוכים ודאי נכללים בגדר של "לא איתחזיק איסורא". השימוש הפופולרי בתמרים מעוכים הוא למרוח אותם על פרוסת לחם ולעשות מהם טוסט או להשתמש בהם כמילוי באפיית עוגה, ובחום גבוה כזה יש אפשרות סבירה מאוד שגם לו היתה תולעת בתמרים אלו היא היתה נימוחה, ובכחאי גוונא מתיר החכמת אדם בסעיף כב בשופי. גם ללא אפיה בחום, יש אפשרות שתוך כדי החימום והכבישה של התמרים במפעל התולעת נימוחה, ולפי פשטות דברי החכמת אדם גם ספק מסויים זה מצטרף להתיר את התמרים הכבושים. לכן הרבנויות שנותנות כיום הכשר לתמר כבוש זה אינם נכשלות ואינה מכשילות את הציבור, כי אליבא דהילכתא המוצר כשר.

ניתן אס-כן לומר בפה מלא, שלולי דברי החכמת אדם והבינת אדם שמדריכים אותנו בהלכות תולעים - אנא אנו באים!

★ ★ ★

שמחתי לראות את תגובת הרב עמנואל שנכתבה בהבנה וביסודיות. נראה מדבריו שהספר העיקרי שהוא מורה דרכו בהלכות תולעים הוא ספר חכמת אדם, אך יש לדעת ששיטתו מחמירה מאוד. כך למשל דנו הפוסקים אם איסור שהתבטל ברוב אך על ידי טירחה גדולה אפשר לבררו אם הוא מבוטל, והחכמת אדם סובר שאינו מבוטל; אך הרב ויא עצמו כותב בספרו 'בדיקת המזון כהלכה' עמ' 135 שהגאון הרב שלמה זלמן אוירבך זצ"ל ויבל"א הרב אלישיב שליט"א הגאון הרב יוסף שלום אלישיב שליט"א סוברים שאיסור כזה נדון כמעורב, ומדאורייתא בטל מהעולם. וכן בשו"ת מנחת שלמה הנ"ל כתוב ש"בענין החשש מתולעים מפני מיעוט המצוי... בכה"ג שאי אפשר לבדוק אלא ע"י טורח גדול מאוד שזה ודאי רק מדרבנן". ובספר 'מגילת ספר' לרב אוריאל אייזנטל, מתלמידי המובהקים והמסורים של הגאון הרב שמואל אוירבך שליט"א, האריך בסימנים ק ו-קד לדחות את שיטת החכמת אדם, ולהראות את קשייה ודוחקיה הגדולים; והגאון הרב שמואל אוירבך שליט"א הסכים שם עמו. וממילא אמרנו שברוב התולעים 'קלקלתם היא תקנתם', שבאופן טבעי הם מוסווים ונסתרים וקשה למוצאם ולכן הם בטלים מדאורייתא, והשאלה האם בכה"ג גזרו רבנן. ולענ"ד ברור בדברי המנחת שלמה והאגרות משה שלא גזרו בכה"ג.

אמנם לשיטת הרב עמנואל, שהיא שיטת החכמת אדם, מדובר באיסור תורה, ואז המצב אכן נורא; ומובנת תמיהתו על ועדות הכשרות.

דרך אגב, הסיפור על אברכי ליקווד שתמה עליו הרב עמנואל אינו כה תמוה: בסידרת שיעורים על תולעים שניתנה בהר נוף על ידי הרב יצחק מרדכי הכהן רובין (מחבר ספר 'אורחות שבת'), סיפר שהופתע לגלות כי ישנן ארצות בהן הציבור החרד לדבר ה' אינו מנפה כלל קמח, ובירר אצל הרבנים המקומיים מאי האי, ואמרו לו שאין מצויים תולעים כלל בקמח בארצותיהם; והוא בירר זאת אצל המומחים כאן בארצנו ואישרו זאת.

* * *

הרב מרדכי עמנואל

מדברי הרב לוי אפשר היה להבין שלדעת כמה פוסקים חשובים אין צורך לבדוק ירקות עלים, וניתן לסמוך על כך שחרקים נסתרים בטלים בשישים. אולם אין ספק שרבותינו הרב אויערבך זצ"ל ויבל"א הרב אלישיב שליט"א שדעתם הובאה בתגובת הרב לוי (וכך היתה גם דעתו של הרב פישר זצ"ל) הסכימו כולם שקיימת חובה לשטוף את הירקות שמצויים בהם חרקים שטיפה יסודית, ולא היה אחד מהם שהעלה על דעתו שניתן לוותר על ניקוי זה. אלא שהשאלה שהוצגה בפניהם לפני עשרות שנים היתה שגם שטיפה זו (בירק מגידול רגיל) אין בה כדי להוריד את כל החרקים שמצויים בין העלים, והם דנו האם אחרי שטיפה יסודית כנ"ל אפשר לסמוך

על כך ששאר התולעים הנסתרים בטלים מדאורייתא, וגם בכך כאמור רבים המחמירים (וכמובן שאף אחד מהם לא סמך על ההיתר שהותר לאחרונה לסמוך בכשרות רגילה על כך שבריה בטלה ב-960).

אמנם כיום, אחר שפותחה שיטת הגידול המיוחד של ירקות עלים, ורבו גופי הכשרות העוסקים בכך, "הפכה תקנתם קלקלתם", שהרבה צרכנים סומכים על ההכשר ואינם עושים את מה שנדרש מהם - להשרות את העלים במים מהולים בחומר חיטוי ולשטוף אותם אח"כ ביסודיות. רק השבוע שמעתי ממפקח כשרות על מעשה בחסה מסולסלת בהכשר 'ללא חרקים' של אחד מגופי הכשרות, שסועד אומלל מצא במנה שהוגשה לצלחתו חילזון של שבלול! בעקבות ה'גילוי' התפתח ויכוח בין המפקח למשגיח בחממות על מי מוטלת האחריות למחדל, כאשר המשגיח טוען להגנתו שההכשר שלו הוא רק על חרקים ולא על שבלולים... אני מניח שברמת השגחה כזו מסתמא גם חרקים נמצאו באותה חסה ובחברותיה, אבל אותם היה קשה יותר לגלות¹⁷.

כדי להביא לתיקון העניין יש לדעתי לחייב את חברות הירק ללא תולעים להפעיל איש הדרכה, שתפקידו יהיה להדריך את המשגיחים ואת הצרכנים כיצד יש לשטוף את הירק 'ללא תולעים'. נוסף על כך יש ללמוד ממה שנהוג היום אצל הרבה חברות מתוקנות, ולציין על כל אריזה של ירק מספר טלפון שבו יינתן מענה אנושי מוסמך לכל שאלה של צרכן כיצד עליו להתמודד עם החובה הגמורה לשטוף את הירק 'ללא חרקים' כדי שהוא יהיה מותר באכילה לכתחילה.

17 [נודע לי שוועד הכשרות של העדה החרדית מתיר במקומות המושגחים מטעמו להשתמש בירקות עלים 'ללא תולעים' רק ממפעלי 'חסלט - עלי קטיף' בהכשר הרב קמינצקי, 'גלאט עלים' בהכשר רבנות ירושלים, ו'עלי הבשור' בהכשר הרב רווח. י"ק].